

MI LEGYEN A MAGYAR NYELVÉSZET SZÉCHENYI-PROGRAMJA?

É. Kiss Katalin

a nyelvtud. dokt., tud. tanácsadó (MTA Nyelvtudományi Intézet) ekiss@nytud.hu

A nyelvtörvény tervezetének vitája során az Országgyűlés Oktatási és Kulturális Bizottságában hangot kapott az a nézet, miszerint a magyar nyelvészetnek ma is ugyanazok lennének a feladatai, mint amelyek ellátására Széchenyi István a Magyar Tudományos Akadémiát 1825-ben megalapította. Az Akadémia Nyelvtudományi Intézetében ma elsősorban nem ezeknek a feladatoknak a megoldásán dolgoznak, következésképp nem is magyar nyelvészetet művelnek – az alapító szándékaival ellentétesen. Valóban ez volna a helyzet? Írásommal arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a magyar nyelvet ma másfajta kihívások érik, és másfajta veszélyek fenyegetik, mint a XIX. század elején, s az a hagyomány, melyet a közvélemény egy része a magyar nyelvészettel azonosít, az újfajta kihívásoknak már nem tud megfelelni. Pontosán azok az új, természettudományos módszereket alkalmazó irányzatok járnak el Széchenyi szellemében és a magyar nyelv fennmaradása érdekében, amelyeket egyes vitatkozók a magyar nyelvészetből kizárni igyekeznek.

Ismét nyelvújításra van szükség?

Széchenyi István 1825-ben a Magyar Tudós Társaságot elsősorban a magyar nyelv ápolása, a tudományok és művészetek magyar nyelven való művelése céljából hozta létre. Azt akarta elérni, hogy a magyar nyelv használata ne korlátozódjék a családi életre, a családi körben végzett mindennapi tevékenységre, hanem a nemzeti lét közösségi szinterein: a politikai, tudományos, kulturális, gazdasági életben, a felsőfokú oktatásban is

a magyar legyen a gondolatközlés nyelve. Sürgető feladattá vált a tudományok, a politika, jog, a pénzügyek, a technika szókincsének magyarítása, s ezt az Akadémia a grammatikai kutatások ösztönzésével, egy- és kétnyelvű szótárak kiadásával, az elvi kérdéseket és a gyakorlati problémákat tisztázni hivatott nyelvészeti folyóiratok indításával segítette elő. Megindult a nyelvjárások feltérképezése, a nyelvemlékek kiadása, s a népnyelv és a régi magyar nyelv is a szókincs bővítésének gazdag forrásává vált. Szabályozták a helyesírást, és normák megfogalmazásával, valamint a normákat érvényesítő könyv- és folyóirat-kiadással igyekeztek egységesíteni a köznyelvet. E törekvések azért lehettek olyan sikeresek, mert a XIX. század nyelvészeti korok nyelvtudományának nemzetközileg elfogadott eszközeivel, módszereivel láttak munkához. A XIX. század folyamán sorra készülő akadémiai leíró nyelvtanok, szótárak, nyelvtörténeti munkák a korabeli nemzetközi leíró nyelvészet, lexikográfia és nyelvhasználati kérdésfeltevését, megoldásait, módszereit tükrözték.

A kívülállók úgy látják, a magyar nyelv-tudomány most is hasonló feladatok előtt áll, mint a reformkorban. Az új tudományágak szakszókincsé erősen elangolosodott, s a nagy tömegben megjelenő technikai újdon-ságok jó részére sincsenek magyar szavak. A Magyarországon működő vállalatok nagy részének angol neve van, s külső környez-tünket is angol nyelvű cégek, feliratok, hirdetések uralják. A közvélemény úgy hiszi, a magyar nyelvészeknek az a feladatuk, hogy e jelenségek ellen fellépjenek. Valójá-

ban azonban a magyar nyelvet nem ez irányból fenyegeti a legnagyobb veszély, s a magyar nyelvészetet nem ez irányból éri a legnagyobb kihívás. Kell küzdeni a szókincs és a külső környezet elangolosodása ellen is, mert az idegen szavak, szövegek áradata rontja az emberek nagy részének közérzetét, s gyakran gátja a megértésnek. Véleményem szerint azonban e küzdelem nem elsősorban a nyelvészek feladata. A nyelvészeknek nincs külön jogosítványuk arra, hogy a városokat, falvakat előzőnlő angol feliratok ellen tiltakozzanak. Erre az állampolgárok önkormányzatai jogosultak, s ha közakaratot fejez ki a fellépésük, bizonyára eredménnyel is fog járni. Egy-egy szaknyelv szókincsének megmagyarosítására pedig elsősorban az adott szakma, tudományág művelői hivatottak, és elsősorban ők is képesek rá.

Az idegen szavak beáramlása önmagában még nem veszélyeztet egy nyelvet. Széchenyi is abban látta az igazi veszélyt, ha a nyelv kiszorul a kommunikáció különféle színtereiről. Ez a veszély ma is fennáll.

A XXI. század kihívása: korlátozatlan természetes nyelven folyó kommunikáció az ember és a számítógép között

Napjainkban zajlik a kommunikáció forradalma; belátható időn belül a hétköznapi élet legtöbb területén, az államigazgatástól az egészségügyig, a kereskedelmi, közlekedési szolgáltatásoktól az oktatásügyig számítógépek közvetítésével fogunk információhoz jutni, számítógépek közvetítésével fogjuk ügyeinket intézni. Számítógépen keresztül intézzük az adónkat, a biztosításunkat, számítógép tartja majd számon az egészségünkkel kapcsolatos információkat, számítógépen tudakoljuk meg a menetrendet és rendelünk repülőjegyet, számítógéppel kérdezzük rá a színház- és hangversenyműsorra, az utazási irodák programjára, számítógépen keresztül rendelünk könyvet és autót, és szakmánkban is számítógépes adatbázisokra támaszko-

dunk. A számítógépek fogják értelmezni írásban vagy élőszóban közölt gondolatainkat, s a beléjük táplált információk alapján ők fognak kérdéseinkre választ fogalmazni. A számítógépek képesek lesznek (sőt jó hatásokkal már ma is képesek) az információt egyik nyelvről a másikra lefordítani, tehát egy *A* nyelven feltett kérdésre egy *B* nyelvű adatbázisból választ keresni, majd ismét *A* nyelven válaszolni. Az Európai Unió határozatait, sokmillió szavas jogi, műszaki, környezetvédelmi, kereskedelmi stb. előírásait számítógépes rendszerek fogják egyidejűleg az Unió valamennyi nyelvére áttenni. A ma használt számítógépek (a fordító rendszereket kivéve) még jórészt előregyártott nyelvi sablonokat használnak az ember-gép, gép-ember kommunikációban, de a jövő a korlátatlan természetes nyelven – írásban és szóban – folyó kommunikációé.

Algoritmizálható-e az emberi nyelvek működése?

Az az igény, hogy a számítógépek értelmezni tudják a természetes nyelvi megnyilatkozásokat, és maguk is képesek legyenek egy-egy nyelven szövegeket létrehozni, az emberi nyelvek mélyebb elemzését, működésük természettudományos egzségtségét leírását, algoritmizálását tette szükségessé. A XX. század második felétől a nemzetközi nyelvtudományban fokozatosan uralkodóvá váltak a nyelvet természettudományos, deduktív módszerekkel vizsgáló irányzatok. A természettudományos jellegű új nyelvészeti paradigmák képesek rá, hogy az emberi nyelvek hangtani, alaktani, mondattani jelenségeit kivételt nem ismerő, formalizálható törvényekre vezessék vissza. (Egy-egy nyelv szókészletének vannak rendhagyó tulajdonságú elemei, de a nyelv törvényei általános érvényűek. Ha látszólag nem teljesül egy-egy nyelvi törvény, akkor egy másikkal lépett interakcióba: az fedte el a hatását. A rendszereszerűtlennek látszó jelenségek esetében

még nem ismertük fel a törvényt.) A természettudományos jellegű nyelvészeti alapkutatásokra épülnek a mai számítógépes beszédértő és beszédlétrehozó rendszerek.

A nyelvek beható elemzése azt is nyilvánvalóvá tette, hogy az emberi nyelvek egységes rendszert alkotnak; ugyanazon struktúrák szövedékei – ha a felszínen más-más mintázatot alkotnak is. Az egy-egy nyelvre irányuló kutatások tehát valamennyi emberi nyelv megismeréséhez közelebb visznek, s így anyanyelvünk kutatásában a más nyelvek kutatása során elért eredményeket is felhasználhatjuk. A nemzeti nyelvtudományok tehát csak tárgyukban nemzetiek; így a magyar nyelvészet is csak annyiban lehet önálló tudomány, amennyiben például a magyar növénytan vagy a magyar földrajz az.

Természetesen a magyar nyelv számunkra, magyar anyanyelvűek számára évezredes hagyományaink és sajátos értékeink hordozója is; akár egy-egy szava is verssorokat, helyzeteket, eseményeket, jellemeket, hangulatokat idézhet fel, érzelmeket válthat ki bennünk. E minőségében azonban a magyar nyelv nem a szorosan vett nyelvészeti, azaz grammatikai kutatások tárgya, hanem a stilisztikáé és az irodalomé.

A hagyományos leíró nyelvészet már nem aktív tudományos paradigma

A laikus közvélemény, sőt, a tudományos közvélemény jelentős része is úgy véli, hogy a magyar nyelv művelésére, a magyar nyelv életünkben betöltött szerepének őrzésére a magyar nyelvészetnek nevezett hagyományos nyelvészeti irányzat hivatott. Ez az irányzat látszik a nemzeti kultúra érdekében tevékenykedni – hiszen ez az irányzat gyűjt és tesz közzé nagy számban magyar nyelvi adatokat, különösképp a népnyelvből és a régiségből; ez az irányzat rendszerezi, kategorizálja újra meg újra a magyar nyelv elemeit; ez az irányzat ad nyelvművelő és helyesírási tanácsokat; ez küzd az idegen sza-

vak, idegenszerű nyelvtani fordulatok ellen. Ez az a nyelvészeti irányzat, melyet a magyar szakos egyetemi hallgatók túlnyomó többsége egyetemi tanulmányai során elsajátít.

Léteznek másfajta magyar nyelvészeti irányzatok is, melyek a magyar nyelv művelését természettudományos módszerekkel, a nemzetközi nyelvészettel kölcsönhatásban, az egzaktáagnak sokkal magasabb szintjén végzik – ezek azonban ma nálunk általános nyelvészetnek minősülnek.

A ma magyar nyelvészetnek tekintett taxonomikus nyelvészeti irány a XIX. században alkalmas volt rá, hogy a Széchenyi megfogalmazta feladatoknak eleget tegyen, a mai kihívásoknak azonban már nem tud megfelelni. A nyelvi tények leltározásától és induktív rendszerezésétől, kategorizálásától már nem várhatunk jelentős új eredményeket. Hogy példákat is említsek, hiába osztályozza a magyar nyelvészet ma esetleg pontosabban a névmásokat, mint egy száz évvel ezelőtti magyar nyelvten, hiába alapul az osztályozás sok száz oldalnyi irodalmi szöveg kicédulázásán – a nyelv működésének mélyebb megértése szempontjából nem az a lényeges, hogy például a kölcsönös és a visszaható névmásokat vagy az általános és a határozatlan névmásokat egy-egy közös kategóriába vagy külön osztályokba soroljuk-e, és hogy hogyan definiáljuk őket. Ahhoz, hogy a nyelvi megnyilatkozások megértését és létrehozását modellálni tudjunk, a névmásokkal kapcsolatban olyan kérdésekre kell választ találnunk, hogy például miből következik az, hogy *A lányokat kifaggattam egymásról* mondat lehetséges, **A lányokról kifaggattam egymást* mondat pedig nem. (A * szimbólum a helytelen mondatok jele a nyelvészetben.) Honnan tudjuk, milyen törvény alapján állapítjuk meg, hogy a *János ismeri őt* mondatban az *őt* nem vonatkozhat Jánosra, a *János ismeri az őt támadó írásokat* mondatban viszont igen? Milyen törvényekből következik, hogy a *Mindenki magával*

vitte valamennyi ingóságát mondat *valamennyi* összetevője kétértelmű (hangsúlyosan ejtve általános névmás, az *összesszínónímája*, hangsúlytalanul ejtve határozatlan névmás, a *néhány* megfelelője), a *Senki sem vitte magával valamennyi ingóságát* mondat *valamennyi* névmása viszont csak *összes* jelentésű általános névmás lehet?

A mondatot alanyra, állítmányra, tárgyra, határozókra, jelzőkre felbontó mondattani elemzés sem vitt az elmúlt száz évben közelebb annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy hogyan, milyen algoritmus szerint kell a szavakat összerakni ahhoz, hogy minden elvileg lehetséges jó magyar mondatot elő tudjunk állítani, rosszat pedig egyet sem. A *Minden gyerek telefonált* és a *Minden gyerek született* egyaránt alany-állítmány szerkezetű mondatok. Vajon milyen törvényt sért az utóbbi? Milyen szórendi szabály az, amely a *Mindenki Marit hívta fel* és a *Mindenki felhívta Marit* mondatot megengedi, a *Mindenki Marit felhívta* mondatot azonban nem? Miből következik a *Marit felhívta mindenki* és a *Marit hívta fel mindenki* mondatok jelentéskülönbsége? Vagy – hogy az egyéb nyelvi szintekről is hozzak példákat – mi tiltja meg, hogy kitegyük a *-k* többes számú birtokos toldalékot *A fiúk könyveit elveszték* mondat *könyveit* elemén, és mi oldja fel ezt a tilalmat *A fiúknak a könyveik veszték el* esetében? E jelenségek némelyikére a hagyományos, taxonomikus nyelvészet is felfigyelt, azonban nem volt rá képes – és eszközei korlátozottságánál fogva nem is lehet képes rá, hogy a nyelvi jelenségek felszíni sokféleségét egy formalizálható komplex rendszerre vezesse vissza. Erre csak a nyelvet deduktív, természettudományos, kísérletező-modellalkotó módszerrel vizsgáló irányzatok képesek.

A deduktív, kísérletező nyelvészet

A nyelvi kísérletezés hasonlít a fizikai, kémiai kísérletezéshez. Lényege, hogy valamely

megfigyelt jelenség magyarázatára olyan hipotézist állítunk fel, melyből az adott jelenség levezethető. Majd a jelenségek szélesebb körén is megvizsgáljuk, hogy azok a predikciók, melyek hipotézisünkől adódnak, teljesülnek-e. Ha nem, akkor a hipotézis módosításra, pontosításra szorul. Íme egy nagyon leegyszerűsített példa. Tegyük fel, hogy arra vagyunk kíváncsiak, mikor vonatkozhat egy személyes névmás és egy személynév azonos megnevezettre, és mikor nem, azaz, a *János ismeri őt* és a *János azt hiszi, hogy Péter ismeri őt* mondatok közül miért csak az utóbbiban utalhat az *őt* Jánosra. Az első hipotézisünk az lehetne, hogy a név és a személyes névmás akkor vonatkozhat azonos megnevezettre, ha különböző tagmondatban található. A hipotézis ellenőrzése során bizonyára felfigyelnénk rá, hogy *Jánosnak elég az ő baja* típusú példák esetében nem teljesül a hipotézisből adódó predikció: e mondatban a név és a névmás tagmondattársak, így teóriánk – helytelenül – kizárná, hogy azonos megnevezettre vonatkozhatnak. Következő kísérleti lépésként azt a javított hipotézist ellenőriznénk, hogy igaz-e, hogy egy név és egy személyes névmás akkor nem utalhat azonos személyre, ha ugyanazon predikátum vonzatait képviselik. Módosított hipotézisünk az *Ő azt hiszi, hogy Péter ismeri Jánost* típusú mondatok esetében mondana csődöt. Az ilyen mondatokban sem vonatkozhat a név és a személyes névmás azonos megnevezettre, pedig nincsenek azonos tagmondatban, és nem is azonos ige vonzatai. Azi is meg kell tehát vizsgálnunk, befolyásolja-e az értelmezést a névmás és a név sorrendje és/vagy szerkezeti hierarchiája – és így tovább, míg csak teóriánk következményei nem fedik teljes mértékben a tapasztalt nyelvi tényeket.

A nyelv működését algoritmizálni képes deduktív, modellalkotó-kísérletező magyar nyelvészeti kutatások több évtizede folynak nálunk is – elsősorban az MTA Nyelvtudo-

mányi Intézetében. E kutatások eredményeiről tanulmányok százai, könyvek tucatjai tanúskodnak. A közvélemény és a tudományos közélet egy része azonban legfeljebb strukturális vagy generatív általános nyelvésztként vesz róluk tudomást. Ismertségük és megbecsültségük, hatásuk és idézettségük nagyobb a nemzetközi nyelvtudományban, mint itthon. A magyar szakos egyetemi hallgatók diákköri dolgozatai, konferenciaelőadásai, disszertációi alapján arra következtethetünk, hogy a mai magyar szakosok túlnyomó többsége – a doktorandusokat is beleértve – nem sajátítja el a magyar nyelv formális leírásának módszertanát, terminológiáját, valamint felhalmozott ismeretanyagát. Ennek hiányában az egyetemről kikerülő magyar nyelvészek épp úgy nem képesek az úgynevezett strukturális vagy generatív magyar nyelvészeti szakirodalom megértésére, a magyarra is érvényes nemzetközi tudományos eredmények megismerésére, a nemzetközi folyóiratok olvasására, ahogy egy newtoni mechanikán nevelkedett fizikus sem volna képes a kvantummechanikai szakirodalom követésére. Ez a tény azzal a következménnyel is jár, hogy a magyar nyelvvel formális keretben foglalkozó, „általános” nyelvésznek nevezett doktorandusok, kutatók úgy érzik, munkájuk olyan korlátozott körben kelt csak visszhangot idehaza, hogy műveiket nem is érdemes magyarul közzétenni. E területen újabban már a magyar nyelvészeti tárgyú doktori disszertáció-

kat is gyakran angolul írják, hiszen nemzetközi olvasóközönségük, visszhangjuk jóval nagyobb, mint az itthoni – tehát lassan azokhoz az állapotokhoz térünk vissza a felsőoktatásban, amelyekben Széchenyi változtatni akart...

Perspektívák

Ha a magyar nyelvészet előtt álló feladatok megoldását továbbra is a hagyományos, taxonimikus magyar nyelvészettől várjuk, akkor egy-két évtized múlva az a helyzet is előállhat, hogy Magyarországon a magyar állampolgárok még a magyar hatóságokkal, például adóhivatallal, földhivatallal, egészségbiztosítóval stb. kapcsolatos ügyeiket sem fogják tudni magyarul intézni. Előre látható, hogy az efféle ügyek nagy részét számítógépekkel folytatott párbeszéd útján intézzük majd, természetes nyelvi kommunikációra képes programok segítségével. Ha a magyar nyelv leírásában megrekedünk a jelenségek osztályozásánál, az osztályok definiálásánál, akkor angol nyelvet használó számítógépes rendszereket lesznek kénytelenek majd nálunk is alkalmazni. Meggyőződésem szerint a Magyar Tudományos Akadémiának ma azt a fajta nemzeti nyelvtudományt kell szorgalmaznia, mely hozzájárulhat ahhoz, hogy a magyar a következő századfordulóra se degradálódjék csupán a családi érintkezés nyelvévé; hogy az Egyesült Európának magyarul megszólalva is teljes értékű állampolgárai lehessünk.

Az MTA új levelező tagjai

Folytatjuk az Akadémia új levelező tagjainak szeptemberi számunkban elkezdett bemutatását, illetve a szerkesztőség következő három kérdésére adott válaszok közlését:

- Milyen körülmények játszottak szerepet pályaválasztásukban, és befolyásolták későbbi életútjukat?*
- Vannak-e kapcsolódásaik messzebb álló tudományterületekkel?*
- Milyen terveik vannak további tudományos munkásságuk tekintetében?*

Ezúttal Csörgő Sándor, Faigel Gyula, Kara György, Kosztolányi György, Mészáros Rezső, Schmidt János, Szabó Miklós és Závodszy Péter válaszait közöljük.